

Віталій Щербак

«ГОРОДОК» КНЯЗЯ ДМИТРА ВИШНЕВЕЦЬКОГО НА ЗАПОРОЖЖІ

DOI: 10.58407/litopis.240203

© В. Щербак, 2024. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8025-5684>

Стаття присвячена генезі Запорозької Січі, від з'ясування якої значною мірою залежить підхід до висвітлення історії запорозького козацтва. Вона привертала увагу не однієї генерації вчених, породжуючи якнайширший спектр думок. Хронологічні межі, в яких дослідники визначали початок Січі, досить значні: крайні погляди на цю подію розділені між собою більше ніж століттям. **Мета** публікації: спростування стереотипу вітчизняної історії про «городок» князя Дмитра Вишневецького як першої Запорозької Січі. **Методологія** дослідження ґрунтується на принципах історизму, наукової об'єктивності, діалектичного підходу до аналізу історичних явищ.

Висновки. Виникнення козацького осередку на південному прикордонні було зумовлене зростанням його чисельності й необхідністю захисту українських земель від татарської експансії. У писемних джерелах не виявлено жодних прямих свідчень щодо функціонування Січі в 50-х рр. XVI ст., фіксується лише наявність на Запорозжжі «городка» або ж «замку». Звідси сумнівною видається ідея ототожнення «городка» Дмитра Вишневецького з так званою «Хортицькою Січчю». Водночас представник аристократичної родини доклав багато зусиль задля оборони українських земель, чим сприяв консолідації козацької людності. Саме в цьому полягає визначна роль князя-лицаря Дмитра Вишневецького у вітчизняній історії. А збудований ним замок на Кічкаському місі Дніпра, зафіксований у джерелах також о. Малою Хортицею, став своєрідним прототипом укріплення запорозької громади, яке, утвердившись на острові Томаківка у 80-х рр. XVI ст., дістало назву Запорозької Січі.

Ключові слова: Запорозька Січ, замок, фортеця, Дмитро Вишневецький, козаки, запорожці.

Потужним імпульсом консолідації українського козацтва, формування його самосвідомості та утвердження організаційної структури стала Запорозька Січ. З різних причин змінювалося місце розташування козацької твердині, водночас запорозька громада витворила унікальну форму самоврядування, ґрунтовану на демократичних цінностях, яка підтверджувала свою ефективність упродовж трьох століть. Її історія привертала увагу не однієї генерації вчених, породжуючи якнайширший спектр думок. Зокрема, щодо правомірності ототожнення першої Січі з «городком» князя Д. Вишневецького на Запорозжжі. Незважаючи на нові наукові відкриття, ця дилема через відсутність достатніх документальних свідчень і сьогодні залишається дискусійною, що зумовило продовження життя версії про так звану «Хортицьку Січ». Разом із тим від її вирішення значною мірою залежить підхід до висвітлення генези запорозького козацтва.

Історики доклали немало зусиль до пошуків документальних матеріалів про організацію Січі за дніпровськими порогами, проте результати виявилися маловтішними, відповідно й висновки відзначаються розмаїтістю. Причому хронологічні межі, в яких дослідники визначали її початок, досить значні: крайні погляди на цю подію розділені між собою більше ніж століттям. Уже Д. Бантиш-Каменський у праці «История Малой России», не вказуючи на рік заснування, назвав укріплення, зведене Д. Вишневецьким на о. Хортиця, фортецею¹. У вступі до книги, присвяченій гетьману Б. Хмельницькому, М. Костомаров охарактеризував фортецю на Хортиці 50-х рр. XVI ст. як перший козацький осередок на Запорозжжі, покликаючись на грамоту польського короля та великого князя литовського Сигізмунда II Августа (1548–1572) Д. Вишневецькому². Згодом ця теза спонукала розширення наукових пошуків і зумовила появу різноманітних версій, у тому числі й історичного стереотипу про «Хортицьку Січ». Так, І. Каманін, заперечуючи заснування Січі Вишневецьким, визначав зародження осередку запорозької громади кінцем XV ст., коли

¹ Бантиш-Каменський Д. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. Київ: Час, 1993. С. 75.

² Костомаров Н. Богдан Хмельницкий. Исторические монографии и исследования. Санкт-Петербург, 1904. Кн. 4. Т. 9–11. С. 17.

Дніпровий низ з островами Мала і Велика Хортиця.

на південному прикордонні усталюються місця постійного перебування козаків³. Протилежного погляду дотримувався його сучасник Л. Падалка, доводячи у спеціальній статті про витoki Січі, що вона постала лише в середині XVII ст. На думку дослідника, усі попередні козацькі стоянки на Запорозжі слід називати «кошами», які не потребували спеціальних укріплень. Визнаним репрезентантом низового лицарства, за М. Грушевським, Запорозька Січ стала у 80-х рр. XVI ст. При цьому вчений слушно зауважував: «Се не могло стати ся так відразу і розвій Січі супроти сього треба класти на передні десятиліття – саме і восьме, слідом по заложенню Хортицького замку і діяльності Вишневецько-

³ Каманин И. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого. Чтения Императорского общества Нестора Летописца. Киев, 1894. Кн. 8. Отд. 2. С. 72.

⁴ Падалка Л. По вопросу о существовании Запорозькой Сечи в первые времена запорозького казачества. Киевская старина. 1894. № 6. С. 457–458.

го»⁵. Д. Яворницький в «Історії запорозьких козаків» не вдався до деталізації питання, а лише припускав, що початки організації на Запорожжі можна пов'язувати із появою серед козаків спільного провідника князя Д. Вишневецького, який зробив спробу об'єднати їх задля спільної мети – боротьби з мусульманами, і поклав початок творення осередку, що став прототипом Січі⁶. Підтвердження цієї тези міститься в його описі запорозької вольниці 60-х рр. XVI ст., в якому вчений зазначив, що в цей час на Низу «не було ще ні Січі, ні особливого товариства»⁷.

У радянську епоху, коли ця тематика в історіографії не толерувалася, В. Голобуцький появу Січі за дніпровськими порогами визначав 30–50-ми рр. XVI ст.⁸, а К. Гуслистий та О. Апанович – 1554–1555 рр. на о. Мала Хортиця⁹. Натомість у добу незалежності значну увагу створенню козацького осередку на Запорожжі приділив А. Сокульський. Він зазначив, що з об'єднанням Д. Вишневецьким козаків-уходників «постала перша протосіч за Дніпровими порогами, що продовжувалася у наступних ранніх січах – Томаківській, Базавлуцькій, Микитинській»¹⁰. Ця теза знайшла розвиток у колективних працях «Історія українського козацтва»¹¹ та «Історія Запорозької Січі»¹². Водночас термін «Хортицька Січ», вочевидь, з поваги до авторитетних попередників, продовжує існувати в історичній літературі без жодних покликань на джерела¹³, і навіть сьогодні фігурує в шкільних підручниках з історії України.

Метою розвідки є спростування стереотипу вітчизняної історії про «городок» князя Д. Вишневецького як першої Запорозької Січі.

Серед найважливіших причин виникнення Запорозької Січі слід насамперед зазначити внутрішню потребу козацтва у своїй організації у зв'язку зі зростанням його чисельності на середину XVI ст. З іншого боку, заснування центру козацької вольниці зумовлювалося необхідністю захисту українських земель від татарської агресії, що зростала. Тривале перебування козаків далеко від волостей стимулювало процес об'єднання в згуртовані загони на чолі з досвідченим отаманом. Вони будували укріплені городки й невеликі січі, перебуваючи в яких, можна було відбивати напади татар. Формування козацької громади в умовах безпосередніх контактів з кочівниками вплинуло на її військову організацію, яскраво проявилось навіть у мові та зовнішньому вигляді запорожців¹⁴.

Розширення козацьких промислів супроводжувалося появою на уходах тимчасових сторожових постів або ж засік для перебування під захистом від нападів ординців і надійного зберігання здобичі. Очевидно, вони вже існували впродовж першої половини XVI ст., оскільки в описі Черкаського замку 1552 р. досить чітко вказували межі уходів. До них, зокрема, належали уходи по Дніпру, Ворсклі, Орелі, Тясмину, обох Інгулах та на Самарі¹⁵. Козаки-уходники, як правило, промишляли на певній території й були добре обізнані з її особливостями. З іншого боку, частина їх через посилення контролю замкової влади та збільшення старостинських поборів не поверталася на волості й залишалася на постійне проживання в уходах, про що красномовно свідчать записи державних люстраторів. Очевидно, для забезпечення постійних прибутків адміністрація прикордонних старост не дозволяла будівництва сторожових постів у південних степах. Зокрема, про заборону зведення «городців» для черкащан по Дніпру, Орелі і обох Тясминах ішлося в судовому рішенні короля Сигзмунда I (1506–1548) від 6 травня 1546 р. з приводу позову міщан на старосту Оникія Горностая. Однак, зі зростанням чисельності козацтва на Дніпрі та його притоках аж до кордону з Кримським ханством, з'явилися нові «городки», які створювали цілу мережу укріплених осередків.

Віддаленість від волості визначала своєрідну сферу життя та діяльності запорозького козацтва. Потреба у хлібі та продукції ремісничого виробництва зумовлювала пошук адекватного товару для обміну. Тому козакуючі часто вдавалися до походів за здобиччю на татарські улуси. Захоплені коні та вівці згодом продавалися на волості. Здобуття так зва-

⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. Київ: Наукова думка, 1995. Т. 7. С. 139–140.

⁶ Яворницький Д. Історія запорозьких козаків. Київ: Наукова думка, 1990. Т. 2. С. 19.

⁷ Там само. С. 27.

⁸ Голобуцький В. Запорозьке козацтво. Київ: Вища школа, 1994. С. 124.

⁹ Гуслистий К., Апанович О. Запорозька Січ та її прогресивна роль в історії українського народу. Київ: Держполітвидав, 1954. С. 11.

¹⁰ Сокульський А. Козацька Хортиця. Історико-культурне значення в процесі виникнення і становлення запорозького козацтва. Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2008. С. 341.

¹¹ Історія українського козацтва. Нариси у двох томах / Ред. кол.: Смолій В. (відп. ред.), Бачинська О., Гурбик А., Гуржій О. Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2003. Т. 1. С. 532–536.

¹² Історія Запорозької Січі / Ред. кол.: Смолій В. (відп. ред.), Чухліб Т., Щербак В. Київ: Арій, 2023. С. 10–20.

¹³ Сергійчук В. Іменем Війська Запорозького. Київ: Україна, 1991. С. 18–20; Мицик Ю., Плохій С. Як козаки Україну боронили. Київ: Кліо, 2018. С. 44.

¹⁴ Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2006. С. 50.

¹⁵ Описание Черкаского замка 1552 года. Архив Юго-Западной России. Киев, 1886. Ч. 7. Т. 1. С. 84.

ного «козацького хліба» супроводжувалося також звільненням з неволі співвітчизників. Своїми сміливими діями козаки стримували турецько-татарську експансію в Україну. Водночас південноукраїнські старости, виконуючи прикордонну службу, переймали практику козаків, залучаючи їх до спільних походів.

Вищенаведені міркування прямо стосуються генези Запорозької Січі як осередку козацької вольниці.

Ідея створення твердині на південних рубежах виникає, очевидно, у 20–30-х рр. XVI ст. у зв'язку зі спробами литовського уряду прийняти козаків на державну службу. Проте через брак коштів реалізувати її вдалося лише згодом князю Д. Вишневецькому, чий особистий штандарт із срібним хрестом, золотим півмісяцем та зіркою на малиновому полі передавався в майбутньому на знамена дніпровської вольниці. Важливою підмогою втілення в життя його плану стали розвій козаччини на південному порубіжжі та організаційна потреба єднання зусиль перед татарською загрозою.

Як наслідок стала поява на Запорозжі в 50-х рр. фортеці Д. Вишневецького. Найдавніше документальне свідчення про неї міститься в тогочасному літописі Ф. Норматського. Зокрема, ідеться про зведення замку для перебування в ньому «немалого почту» козаків¹⁶. Водночас місцем його локації у джерелах фігурує Кічкаський мис на правому березі Дніпра, який давав змогу здійснювати повний контроль за татарською переправою. Достовірним є той факт, що під час великих весняних повеней мис перетворювався на острів¹⁷. Звідси виникла певна термінологічна розбіжність в окремих твердженнях дослідників, коли під Хортицею розуміється, як правило, о. Велика Хортиця, де існує надзвичайно багато залишків матеріальної культури козацтва. Хоча вже Л. Падалка дав чітке пояснення щодо існування двох островів зі схожою назвою – Велика Хортиця й Мала Хортиця – та вказав на їхнє географічне розташування¹⁸.

Усебічне дослідження ландшафту цього регіону Дніпра на основі архівних і картографічних матеріалів щодо можливої локалізації фортеці Вишневецького провів В. Фоменко¹⁹. Він покликається на щоденник посла німецького імператора Рудольфа II Габсбурга (1576–1612) до козаків (1594), в якому Еріх Лясота по дорозі на Січ пише про Кічка, а, повертаючись, цей же географічний об'єкт називає о. Мала Хортиця (там стояв замок, збудований Вишневецьким років тридцять тому й згодом зруйнований турками і татарами)²⁰. Відповідно дослідник ставить між ними знак рівності, зробивши логічний висновок, що «окоп Вишневецького міг бути тільки на Кічкаському мисі»²¹. Це твердження видається цілком прийнятним, зважаючи на практику зведення аналогічних укріплень на Запорозжі в майбутньому.

Інше питання – архітектурний стиль замку. Можна послатися на тогочасні європейські аналоги і взяти за основу поширену старонідерландську систему фортифікації, а саме зведення чотирикутного замку з виступаючими бастіонами. За таким принципом у 1635 р. постала Кодацька фортеця біля першого дніпровського порогу²². Водночас сумнівним виглядає реалізація такого проєкту на далекому прикордонні Великого князівства Литовського в середині XVI ст. без належної державної підтримки. Очевидно, замок був споруджений не спеціалістами градобудівниками, а служебниками Вишневецького та козаками із дерева й укріплювався зовні високими валами, які згодом через бурхливі повені зміла дніпровська вода, що навіть залишків фундаментів віднайти не вдалося.

Достеменні свідчення про призначення замку на Запорозжі подає грамота Сигізмунда II Августа Д. Вишневецькому (1557). У ній король висловлював подяку за будівництво фортеці, стійкість і мужність під час оборони від перекопських татар, обіцяв у майбутньому не забувати подвигів князя: «А що стосується збудованого тобою замку і виявленої нам послуги, то така послуга приємна нам, бо ти влаштував замок для нас, господаря, у потрібному місці, і саме такий замок міг би надійно стримати лихих людей, шкідників, і забезпечити панства наші. Та щоб зміцнити той замок людьми й бойовими засобами, як ти писав нам про це, то без особистого твого приїзду до нас ми тепер не маємо ґрунтовних підстав виконати це, хоч виводити тебе з замку на цей час також не годиться з огляду на звістку від тебе і з інших країн про намір великого московського князя збудувати зам-

¹⁶ Летописец Норматского. *Временник Московского общества истории и древностей российских*. Москва, 1850. Кн. 5. С. 103.

¹⁷ Ляскоронский В. Гильом Левассер де Боплан и его историко-географические труды относительно южной России: I. Описание Украины. II. Карты Украины. Киев, 1901. С. 14.

¹⁸ Падалка Л. По вопросу о существовании Запорозьской Сечи... № 5. С. 260–263.

¹⁹ Фоменко В. Кічкаська переправа і городок на Малій Хортиці. *Історичні джерела та їх використання*. Київ, 1966. Вип. 2. С. 110–123.

²⁰ Еріх Лясота зі Стеблева. *Щоденник. Жовтень*. 1984. № 10. С. 103, 109.

²¹ Фоменко В. Кічкаська переправа і городок на Малій Хортиці... С. 122.

²² Dubiecki M. *Kudak twierdza kresowa i jej okolice*. Warszawa, 1879.

ки при ріці Дніпрі саме в тому місці, де й ти хотів збудувати городи, на нашій землі, а також заради зачіпок, на які могли б зважитися за твоєї відсутності козаки, наражаючи на небезпеку краї нашої держави. Виводити тебе з замку не годилося б іще й задля того, що ти, залишаючись у ньому, міг велику користь принести, не допускаючи козаків робити зачіпки чабанам і шкоди улусам турецького царя, з огляду на багато причин, на угоду і присягу нашу з турецьким цісарем і вічний мир з перекопським царем»²³.

Прагнення монарха утримувати постійну військову залогоу в замку для запобігання сутичок козаків із татарами було б незрозумілим, якби він призначався лише для запорожців. Згідно з королівською грамотою зведення фортеці мало потрійну мету: створення форпосту боротьби проти татарської агресії, недопущення появи на Запорозжжі замків московитів і здійснення контролю над діями українського козацтва.

У вітчизняній історіографії наводяться різні дати початку спорудження замку Вишневецького в межах 1554–1555 рр. з покликанням на опосередковані джерела. Зведення фортеці, безумовно, потребувало значних матеріальних і людських ресурсів. Можливо, їх брак став поштовхом до пошуку князем інших варіантів залагодження прикордонних конфліктів між кримськими татарами та запорожцями, а саме опертя на підтримку Оттоманської Порти. На думку М. Грушевського, у Вишневецького «була ідея союзу на два фронти: опираючись на Литовсько-польську державу і підтримуючи добрі відносини з Туреччиною, держати в руках Крим»²⁴. Очевидно, з метою реалізації такого плану, влітку 1553 р. Д. Вишневецький з великим почтом здійснив поїздку до Царгорода²⁵. Шестимісячне перебування в столиці Османської імперії було відзначене приятними прийомами при султанському дворі, чому могла сприяти дружина Сулеймана Кануні (1520–1566) Роксолана. А повернувшись з Туреччини на початку 1554 р., Д. Вишневецький мав аудієнцію під Люблінном у короля Сигізмунда II Августа, який надав князю охоронну грамоту і звелів ретельно охороняти південне прикордоння²⁶. Разом із тим в антитатарському протистоянні Вишневецький використовував союз із московитами. Зокрема, навесні 1556 р. вони здійснили спільний похід проти кримських татар, а також турецької фортеці Очаків, захопивши поблизу неї сотні голів худоби, про що писав султан у листі до польського короля²⁷. Одночасно князь завершував зміцнювати замок – «городок», готуючись до тривалої боротьби з ординцями.

У писемних джерелах не виявлено жодних прямих свідчень щодо функціонування Січі в 50-х рр. XVI ст., фіксуються лише наявність на Запорозжжі «городка», «замку» або ж «окопу». Можна гіпотетично припустити, що саме сюди стягувалися козаки перед походами та під час повернення з останніх. Як показують дослідження французької історикині Ш. Лемерсьє-Келькеже, основані на оттоманських архівах, у війську Д. Вишневецького «козаки» майже не згадуються, не кажучи вже про «січовиків». Натомість воїни «Дмитрашки» найчастіше іменуються просто «руськими»²⁸. Крім того, жодне з відомих нині джерел не лише прямо не згадує «Січ», але й не дає можливості помітити на Запорозжжі ні коша, ні кошових отаманів, ні традицій демократичного вибору останніх. Разом з тим Д. Вишневецький у документах фігурує як одноособовий володар, а не обраний січовиками поводитир. Отже, сумнівним видається ототожнення «замку» Вишневецького з першою Запорозькою Січчю.

Водночас інтерес до з'ясування питання зумовив дослідження, в яких містяться логічні й аргументовані висновки. Як слушно зауважив М. Владимирський-Буданов, «Хортицька фортеця стала гніздом низової вольниці, яке слугувало зерном майбутньої Січі»²⁹. Цілком прийнятним є також твердження М. Грушевського, який у статті, присвяченій історичним заслугам Д. Вишневецького, назвав князя «духовним батьком вогнища нової української плебейської республіки»³⁰. Знаний американський козакознавець Л. Винар вважав замок Вишневецького на о. Мала Хортиця «першим прототипом козацької Січі, в якій розвивалося військове й господарське життя запорожців»³¹.

²³ Грамота польського короля и великого князя Великого княжества Литовского и Русского Сигизмунда Августа Дмитрию Вишневецкому. *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России*. Санкт-Петербург, 1865. Т. 2. С. 148–149.

²⁴ Грушевський М. *Історія України-Руси*. С. 116.

²⁵ *Listy Zygmunta Augusta*. Kraków, 1868. S. 5.

²⁶ *Ibid.* S. 76.

²⁷ *Жерела до історії України-Руси* / Ред. М. Грушевського. Львів, 1908. Т. 8. С. 27.

²⁸ Лемерсьє-Келькеже Ш. *Литовский кондотьер XVI в. – князь Дмитрий Вишневецкий и образование Запорозьской Сечи по данным оттоманских архивов*. Москва–Париж: Наука, 1970. С. 64.

²⁹ Владимирский-Буданов М. *Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.)*. *Архив Юго-Западной России*. Киев, 1890. Ч. 7. Т. 2. С. 168.

³⁰ Грушевський М. *Байда-Вишневецький в поезії й історії*. *Записки українського наукового товариства в Києві*. Київ, 1909. Кн. 3. С. 139.

³¹ Винар Л. *Князь Дмитро Вишневецький*. *Козацька Україна*. Київ–Львів–Нью-Йорк–Париж, 2003. С. 109.

«Городок» князя Д. Вишневецького проіснував недовго. Уже на початку 1557 р. військо кримського хана Девлет Герая I (1551–1577) оточило його і впродовж кількох тижнів намагалося здобути постійними штурмами. Проте, через великі втрати кримці змушені були відступити. А восени, під час другого походу, до ординців приєдналися турецькі та волоські війська. Чисельна перевага далася взнаки, і Вишневецький змушений був відійти на волості до Черкас³². Фортеця на Малій Хортиці була зруйнована, однак вона справила помітний вплив на еволюцію запорозького козацтва. До складу замкового гарнізону очевидно входили, крім козаків, представники військово-службової людності – бояри, слуги, драби. А проживання єдиною громадою в специфічних умовах південного порубіжжя сприяло зародженню своєрідної військово-політичної організації запорозького товариства, її моделі. Цілком логічно, що зі зростанням чисельності козацтва у краї, згодом вона була реалізована у формі кошового устрою Запорозької Січі, який проіснував до другої половини XVIII ст.

Зруйнування «городка» Вишневецького не зупинило подальшого розвитку в цьому регіоні мережі козацьких громад. Тому симптоматично, що в листі до запорозьких козаків, датованому 20 листопада 1568 р., Сигізмунд II Август уперше звернувся до них як до окремої групи української людності, що «із замків і місць наших українних, без дозволу і відома старост наших українних, з'їхавши на Низу, на Дніпрі, у полі й на інших уходах перемешкують: маємо про те відомості, що ви, на місцях прикордонних, на уходах різних своєвільно живучи, піддані царя турецького, чабанів і татарів царя перекопського, на улуси і кочовища їх приходячи, великі шкоди і лупецтва їм чините, а тим меж панств наших від неприятеля в небеспеченство приводите»³³. Тобто монарха турбувало постійне проживання козаків на Запорожжі, яке супроводжувалося походами на татарські володіння, що суттєво загрожувало мирним відносинам між Кримським ханством та Великим князівством Литовським. З іншого боку, наявність чисельного козацького контингенту викликало потребу створення єдиного центру для координації зусиль. Сучасники подій польські історики М. Бельський та Б. Папроцький зафіксували його появу в 70–80-х рр. XVI ст. на о. Томаківка³⁴, про що засвідчують і нинішні дослідники³⁵. Саме із цього часу можна говорити про утвердження на Томаківці коша як військово-політичної форми об'єднання запорожців. У джерелах згадується січова старшина, очолювана кошовим отаманом, якого під час походів називали гетьманом, регалії влади козацького провідника – булава та бунчук³⁶.

Відзначаючи відмінності в організації січової громади та козаків, які проживали в цей період на волості, М. Грушевський писав: «Запороже таким чином значно випередило в своїй політичній еволюції козацьчину «городову», кажучи традиційним терміном – організацію її «на волості». Там вона ще була вповні безправною, не признаною як організація, як суспільна верства, не організованою вповні пригнетеною властю адміністрації й шляхти. Тим часом на Низу вона була вже сильно сконсолідованою, а далі й організованою силою, перейнятою почуттям своєї окремішності й незалежності. Пізніша традиція, що вважала Запороже властивим осередком і головою козацьчини, й його рішення (а не рішення військової ради городових полків), авторитетними для всієї козацьчини, мала таким чином свій корінь і оправданне в відносинах ще з середини XVI в. Запороже було огнищем козацької сили, солідарності, організованості»³⁷. Тобто генеза консолідації козацької людності мала місце на вільних просторах запорозького краю, значно випередивши так звану «городову» козацьчину, яка асоціювалася із реєстровим Військом Запорозьким.

Отже, аналіз наявних документальних свідчень дозволяє зробити висновок щодо локалізації та призначення «городка» Д. Вишневецького. У писемних джерелах не виявлено жодних прямих свідчень щодо функціонування Січі в 50-х рр. XVI ст., фіксується лише наявність на Запорожжі «городка» або ж «замку». Звідси сумнівно видається ідея його ототожнення з першою Запорозькою Січчю. Водночас фортеця має пряме відношення до генези козацького осередку на Запорожжі. Представник аристократичної родини доклав багато зусиль задля оборони південного прикордоння від татарської експансії, чим значною мірою сприяв консолідації українського козацтва. Саме в цьому полягає визначна

³² Грушевський М. Історія України-Руси. С. 120–121.

³³ Универсал польского короля и великого князя Литовского и Русского Сигизмунда Августа казакам. *Архив Юго-Западной России*. Киев, 1863. Ч. 3. Т. 1. С. 4–5.

³⁴ Herby rycerstwa polskiego przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane roku 1584. Kraków, 1858. S. 158; Kronika Marcina Bielskiego. Sanok, 1856. T. 3. S. 1358.

³⁵ Гурбик А. Виникнення Запорозької Січі (хронологічні та територіальні аспекти проблеми). *Український історичний журнал*. 1999. № 6. С. 15; Жуковський М. Томаківська Запорозька Січ (до 450-річчя її заснування). Нікополь: «НКМ», 2018. С. 19–20.

³⁶ Herby rycerstwa polskiego... S. 158–163.

³⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. С. 141.

роль князя-лицаря Д. Вишневецького в історії України. А збудований ним замок на Кічкаському мисі Дніпра, зафіксований у джерелах також о. Малою Хортицею, став своєрідним прототипом укріплення запорозької громади, яке, утвердившись на острові Томаківка в 80-х рр. XVI ст., дістало назву Запорозької Січі.

References

- Gurbyk, A. (1999). Vynyknennya Zaporozkoyi Sichi (xronologichni ta terytorialni aspekty problemy) [The emergence of the Zaporozhian Sich (chronological and territorial aspects of the problem)]. *Ukrayin-skyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian historical journal*, 6, P. 3–7.
- Holobutsky, V. (1994). Zaporozke kozatstvo [Zaporozhian Cossacks]. Kyiv, Ukraine.
- Mytsyk, Yu., Plokhii, S. (2018). Yak kozaky Ukrainu boronyly [How the Cossacks was defending Ukraine]. Kyiv, Ukraine.
- Serhiichuk, V. (1991). Imenem Viiska Zaporozkoho [By the name of the Zaporizhzhya Army]. Kyiv, Ukraine.
- Shcherbak, V. (2006). Ukrainske kozatstvo: formuvannia sotsialnoho stanu. Dr. pol. XV – ser. XVII st. [Ukrainian Cossacks: formation of the social state. The second half of the 15th – the middle of the 17th c.]. Kyiv, Ukraine.
- Sokulsky, A. (2008). Kozatska Khortytsya. Istoryko-kulturne znachennya v protsesi vynyknennya i stanovlennya zaporozkoho kozatstva [Cossack Khortytsia. Historical and cultural significance in the process of emergence and formation of Zaporozhian Cossacks]. Zaporizhzhya, Ukraine.
- Vynar, L. (2003). Knyaz Dmytro Vyshnevetskyi [Prince Dmitry Vishnevetsky]. Kyiv–Lviv, Ukraine.
- Zhukovsky, M. (2018). Tomakivska Zaporozka Sich (do 450-richchia yii zasnovannia) [Tomakivska Zaporizhia Sich (for the 450th anniversary of its foundation)]. Nikopol, Ukraine.

Щербак Віталій Олексійович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Київського столичного університету ім. Б. Грінченка (вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2, м. Київ, 04053, Україна).

Shcherbak Vitalii – doctor of historical sciences, professor of the department of history of Ukraine B. Hrinchenko Kyiv metropolitan university (18/2 Bulvarno-Kudriavska Str., Kyiv, 04053, Ukraine).

E-mail: shcherbak.vitalii@gmail.com

“FORTRESS” OF PRINCE DMITRY VISHNEVETSKYI IN ZAPORIZHA

The article is devoted to the genesis of the Zaporozhian Sich, on the clarification of which the approach to the coverage of the history of the Zaporozhian Cossacks largely depends. It has attracted the attention of more than one generation of scholars, generating a wide range of opinions. The chronological boundaries within which researchers defined the beginning of the Sich are quite significant: extreme views on this event are separated by more than a century. The purpose of the article is to refute the stereotype of national history about the «fortress» of Prince Dmytro Vyshnevetskyi as the first Zaporozhian Sich. The research methodology is based on the principles of historicism, scientific objectivity, and a dialectical approach to the analysis of historical phenomena.

Conclusions. The emergence of the Cossack center on the southern border was due to the growth of its numbers and the need to protect Ukrainian lands from Tatar expansion. No direct evidence of the functioning of the Sich in the 50s of the 16th c. has been found in written sources, only the presence of a «fortress» or «castle» in Zaporizhzhia is recorded. Hence, the idea of identifying Dmytro Vyshnevetskyi «fortress» with the so-called Khortytska Sich seems doubtful. At the same time, the representative of an aristocratic family made great efforts to defend Ukrainian lands, thus contributing to the consolidation of the Cossack population. This is the outstanding role of prince-knight Dmytro Vyshnevetskyi in national history. And the castle he built on the Kichka cape of the Dnipro river, also recorded in the sources on the island of Mala Khortytsia, became a kind of prototype of the fortification of the Zaporozhian community, which, having established itself on the island of Tomakivka in the 80s of the 16th c., was called the Zaporozhian Sich.

Key words: Zaporozhian Sich, castle, fortress, Dmytro Vyshnevetskyi, Cossacks, Zaporozhians.

Дата подання: 23 січня 2024 р.

Дата затвердження до друку: 20 лютого 2024 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Щербак, В. «Городок» князя Дмитра Вишневецького на Запорожжі. *Сіверянський літопис*. 2024. № 2. С. 29–35. DOI: 10.58407/litopis.240203.

Цитування за стандартом APA

Shcherbak, V. (2024). «Horodok» kniazia Dmytra Vyshnevetskoho na Zaporozhzi [“Fortress” of prince Dmitry Vishnevetskyo in Zaporizha]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 29–35. DOI: 10.58407/litopis.240203.

